

प्रकरण तिसरे

**साने गुरुजी व त्यांचे
लोकशाही समाजवादाचे विचार**

प्रकरण तिसरे

साने गुरुजी व त्यांचे लोकशाही समाजवादाचे विचार

साने गुरुजींचे मूळ गाव देवरुख. पुढे त्यांचे कुटुंब पालगडला स्थायिक झाले. त्यांचे प्राथमिक शिक्षणाही पालगडला आणि दापोली, औंध येथे झाले. शाळेत असतानाच त्यांच्यावर प्रधान, आठल्ये, दीक्षित यांचा प्रभाव होता. महाविद्यालयीन शिक्षण पुना कॉलेजमध्ये झाले. साने गुरुजींच्यावर म. गांधींचा प्रथम संस्कार म. गांधी जेंब्हा मुंबईत आले होते त्यावेळी झाला. त्याचवेळी स्वामी श्रद्धानंदांचा खून झाला होता. त्या निमित्ताने मुंबईत प्रचंड हरताळ पडला होता. लाखो लोक सभेला जमले होते. त्यावेळी साने गुरुजींनी म्हणजेच छोट्या शामने म. गांधींना प्रथम पाहिले. तेंब्हापासून म. गांधींचा प्रभाव त्यांच्यावर दृढ होत गेला.

१९२०-२१ हा असहकारितेचा काळ होता. गांधीजींचा भारताच्या राजकीय^१ क्षितिजावर पूर्ण उदय झाला होता. म. गांधींनी वक्ती, डॉक्टर, शिक्षक, विद्यार्थी आदी वर्गाला आपापले व्यवसाय सोडून चळवळीत उतरण्याचे आवाहन केले. त्यानुसार देशात अनेकांनी चळवळीत उडी घेतली. स्वातंत्र्याच्या मंत्रानी भारलेले ते दिवस होते. शामच्या मनातही तेच विचारतरंग उठत होते. तशातच प्रा. घारपुरे व प्रा. ना. सी. फडके यांनी चळवळीत उडी घेतली. शामनेही कॉलेजला रामराव ठोकळा.

खानदेश एज्युकेशन सोसायटीच्या हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून पांडुरंग सदाशिव साने रुजू झाले आणि तेंब्हापासून ते साने गुरुजी बनले आणि अल्पावधीतच ते विद्यार्थीप्रिय शिक्षक बनले. पुढे त्यांनी ‘छात्रालय’ दैनिक सुरु केले.

साने गुरुजींनी खादी वापरा असे विद्यार्थ्यांना शिळविले, खादी देशभक्तीची निशाणी आहे, ती पूर्ण स्वदेशी वस्तू आहे असे त्यांचे मत होते.

गुरुजींनी एंडोल, अमळनेर येथे सभा घेतल्या. स्वदेशीचे महन्त्र सांगण्यास सुरुवात केली. अमळनेरच्या सभेत गुरुजींना अटक करण्यात आली. एंडोल येथील प्रांताने गुरुजींना १५ महीने सक्त मजुरी. २०० रुपये दंड व दंड न भरल्यास ३ महिने जादा सक्त मजुरी अशी शिक्षा ठोठावली. पुढे धुळ्याच्या कारावासात त्यांची रवानगी करण्यात आली.

१९३० मध्ये मद्रास येथील त्रिचनापळीच्या तुरुंगात मुंबई प्रांतातील सत्याग्रहींना टाकण्यात आले होते. त्यावेळी त्रिचनापळीच्या कारावासात साने गुरुजींना आचार्य स. प. भागवत यांचा सहवास लाभला. २३ मार्च, १९३१ रोजी त्यांना मुक्त करण्यात आले. त्याच दिवशी सरकारने लाहोरच्या तुरुंगात भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु या तीन तरुण देशभक्त क्रांतिकारकांना फाशी दिली. या वार्तेने गुरुजी अस्वस्थ झाले. या मनःस्थितीतच ते अमळनेरला आले. क्रांतिकारकांच्या फाशीचा निषेध करण्यासाठी त्यांनी अमळनेर येथे सभा घेतली. साने गुरुजी काही दिवस अमळनेर तालुका काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. त्यावेळी गुरुजी खादीचे गटु खांद्यावर घेऊन कधी एखाद्या हातगाडीवर घालून खादी विक्रीसाठी शहरातून फेरी काढत असत. आजूबाजूच्या खेड्यापाडयातूनहो खादीच्या विक्रीसाठी जात असत. खादी प्रचारासाठी साने गुरुजी कधी गाणी म्हणत, घोषणा देत, फेरी काढत असत.^३

१९३० सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतलेल्या खानदेशातील सत्याग्रहींचे एक संमेलन आसोदा येथे घ्यायचे ठरले होते. तिथेच साने गुरुजी व विनोबा भावे यांची पहिली भेट आली. या संमेलनात विनोबा भावे यांनी केलेल्या भाषणाचा प्रभाव गुरुजींच्यावर पडून त्याच्या मनात विनोबांबद्दल भक्ती जडली. विनोबांनी साने गुरुजींचे वैचारिक पोषण फार मोठ्या प्रमाणावर केले असे त्यांचेच मत आहे.

महात्मा गांधी गोलमेज परिषदेवरून परत आले व त्यांनी लढ्याचे पुन्हा आवाहन जनतेला केले. काँग्रेस कार्यकारिणीच्या संमतीने म. गांधींनी देशाला कर बंदीसह

कायदेभंगाचा आदेश दिला. ४ जानेवारी, १९३२ रोजी सरकारने गांधीजींना अटक केली. ६ जानेवारीला आणीबाणीच्या वटहुकुमाखाली देशातील बहुतेक पुढारी व गावोगावचे कार्यकर्ते यांना अटक करण्यात आली. धुळयाहून जळगावला जाताच विनोबांनाही अटक झाली. साने गुरुजी पोलिसांना सापडले नाहीत. त्यांनी गांधोंजींच्या अटकेचा निषेध करण्यासाठी अमळनेरला सभा घेतली. त्यावेळी त्यांनी स्फूर्तिदायक भाषण केले व लोकांना द्रव्यसहाव्याचे आवाहन केले. पोलिसांनी गुरुजींना अटक करण्याचा प्रयत्न केला. पण ते त्यातून निसटले पण पुन्हा गुप्तपणे ते अमळनेरला आले. तेंब्हा मात्र गुरुजींना अटक झाली व १७ जानेवारी, १९३२ रोजी गुरुजींना दोन वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.

१९३२ सालच्या ऑगस्ट महिन्यात धुळे तुरुंगात राजबंद्याची गर्दी झाल्यामुळे काहींना नाशिकच्या तुरुंगात पाठविण्यात आले. त्या तुकडीत गुरुजींचाही समावेश होता. नाशिकच्या तुरुंगातच त्यांनी पुष्कळ साहित्य निर्मिती केली. ‘शामची आई’ ही कादंबरी त्यांनी कारावासातच लिहिले. प्रिन्स लोपोटकीन यांच्या तरुणांना समाजवादी दृष्टी देणाऱ्या एका छोट्या पुस्तकाचे भाषांतर गुरुजींनी केले. पुढे ते साधनेच्या १९५१ च्या मे महिन्यातील ४ अंकातून ‘युवकास नवदृष्टी’ या मथळयाखाली प्रनिध्द झाले आहे. प्रिन्स लोपोटकीन यांचे साहयपूर्ण व मानवताप्रधात जीवनाचा त्यांनी लिहिलेला ‘म्युचुअल ऐड’ या पुस्तकाचा प्रभाव साने गुरुजीवर पडला आहे.

कामगार-शेतकरी चळवळीत सहभाग -

१९३७ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यात चाळीसगाव येथे तालुक्यातील शेतकऱ्यांची परिषद भरविण्यात आली होती. काँग्रेस मंत्रिमंडळाच्या प्रारंभीच्या काळात प्रांतात अनेक ठिकाणी शेतकरी परिषदा घेण्यात आल्या होत्या. चाळीसगावच्या शेतकरी परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी गुरुजीच होते. खानदेशात धुळे, अमळनेर, जळगाव, चाळीसगाव या ठिकाणी

कापडाच्या गिरण्या आहेत. या गिरण्यांमधून शेकडो कामगार काम करतात. या कामगारांचे काही प्रश्न त्यावेळी होते. त्यामुळे हे कामगार संघटित होऊन आपल्या युनियन्स बनवून गिरणी-मालकांशी झागडून आपले हक्क व सवलती मिळवीत होते. धुळे आणि अमळनेर येथील कामगार विशेष संघटित होते. कामगारांच्या ग्रन्थाला संयुक्त रितीने संघटित होऊन वाचा फोडावी या उद्देशाने ‘संयुक्त खानदेश मजुर फेडरेशन’ नावाची संघटना स्थापन करण्यात आली. या संघटनेचे पहिले अधिवेशन दि. ४ व ५ ऑक्टोबर, १९३७ रोजी साने गुरुजींच्या प्रेरणेनेच धुळे येथे भरले. या अधिवेशनात तिरंग्याबरोबर लाल बावटाही फडकत होता. या अधिवेशनाला अनेक मान्यवर उपस्थित होते. या अधिवेशनात २३ ठराव मंजूर करण्यात आले. २३ ठरावापैकी दोन ठराव अत्यंत महत्वाचे होते. एका ठरावान्वये संयुक्त खानदेश कामगार फेडरेशनची स्थापना करण्यात आलो व मजुरांच्या विशेष व तात्कालिक मागण्या मिळविणे, कामगार शेतकऱ्यांचे प्रस्थापित करणे व समाजसत्ताक समाजरचना निर्माण करणे हे या फेडरेशनचे उद्देश मान्य करण्यात आले. हे उद्देश साध्य करण्यासाठी विविध मार्गानी चळवळ चालविण्याचे ठरले. दुसऱ्या एका ठरावान्वये कॉंग्रेस मंत्रिमंडळाने केलेल्या कार्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करण्यात आले. त्याचप्रमाणे मंत्रिमंडळाने जाहीर केलेल्या कामगारविषयक धोरणास पाठिंबा दर्शविला. परंतु त्याचबरोबर मंत्रिमंडळाकडून कित्येक कामगारांवरील व कामगार संघटनेवरील निर्बंध उठविले गेले नाहीत. याबद्दल व गृहमंत्री ना. के. एम. मुन्शी यांनी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकामुळे पोलिसांना खेडयापाड्यातल्या जनतेत भिती निर्माण करण्यास फावत आहे. याबद्दल तोव्र नापसंती व्यक्त करण्यात आली. हा ठराव साने गुरुजींनी मांडलां होता. या ठरावाचा पाठ्युरावा करणारे भाषण करून गुरुजींनी अधिवेशनात चैतन्य आणले होते- परिषदेच्या अखेरीस आभार मानण्याचे कामही त्यांनीच केले. त्यावेळी ते म्हणाले की, “आजची परिषद ही खरी धर्म परिषद आहे आणि येथील

हमाल मंडळींनी पाहुण्यांच्या पोटात अन घालून खरा यज्ज केला आहे. मी या परिषदेत भाग घेऊन काँग्रेस मंत्र्यांच्या काही कृत्यांची तीव्र नापसंती व्यक्त करणाऱ्या ठरावाचा पाठपुरावा केला. याचे कारण मंत्र्यांनी मजूर पुढारी व संस्था यावरील निर्बंध काढण्याच्या कामी कोणत्या अडचणी आहेत त्या जनतेला विश्वासात घेऊन कळवाव्या म्हणून, म्हणजे अविश्वासास जागा राहणार नाही. सदर ठराव मांडताना मी सांगितलेच आहे की, ना. मुख्यांच्या पोलिसविषयक धोरणाने जनतेच्या मनावरील दडपण वाढते हा माझा स्वतःचा अनुभव आहे. त्यांचे कृत्य समर्थनीय नाही. आपली तीव्र नापसंती व्यक्त केलीच पाहिजे. मंत्रिमंडळाचा निषेध करणारा तो ठराव नसून यथातथ्य लोकमत मंत्र्यांच्या कानांवर गेल्यानेच त्यांचे हात मजबूत होतील. म्हणून तसा ठराव करण्यात आला. काँग्रेस हीच आपली माता आहे आणि शेतकरी व कामगार ही तिची दोन फुफ्फुसे आहेत. ती सशक्त व जोरदार केली पाहिजेत.”

यावरुन साने गुरुजी खानदेशमधील कामगार चळवळीत लक्ष घालू लागले होते हे स्पष्ट दिसते. त्याच्याच प्रेरणेने हे अधिवेशन होऊन फेडरेशन स्थापन झाले होते. कामगारांत काम करणाऱ्या तरुणांचा एक गट गुरुजींच्याभोवती जमा झाला होता. त्यात धुळ्याचे शंकरराव साने, नथूभाऊ पारोळेकर, अमळनेरचे नामभाऊ भोगे, उत्तमराव पाटील, मल्हारराव चिकाटे, शांताराम ब्रह्मे, वसंतराव भागकत, विश्राम पाटील, श्रीपत पाटील, नरवणे आदी होते. यातील काही जण गुरुजींच्याबरोबर खेडयापाडवातून प्राचारासाठी हिंडायचे. कामगार आणि किमान या दोन्ही आघाड्यांवर गुरुजी कष्टत होते. त्यांच्याबरोबर असलेल्या बच्याच कार्यकर्त्यावर कम्युनिष्ट विचारसरणीचा प्रभाव पडला होता. डॉ. एस. अ. डांगे, लालजी पेंडसे, सरदेसाई आदी कम्युनिष्ट नेत्यांशी त्यांचा सतत संपर्क होता. मुंबई खालोखाल खानदेश व विशेषतः धुळे, अमळनेर ही कामगार संघटनेची प्रबळ केंद्र

बनवण्याची त्यांचा संबंध होता. साहजिकच गुरुजींचाही त्यांच्याशी संबंध आला. यातील बरेच जण पुढे कम्युनिष्ट बनले. हे तरुण ध्येयवादी व धडपडणारे होते. एवढे गुरुजींना पुरे होते. गुरुजी आपली शक्ती त्यांच्या पाठीशी उभी करु लागले. याच सुमारास साने गुरुजी अमळनेरच्या गिरणी कामगार युनियनचे अध्यक्षही बनले.

हरिपुरा काँग्रेसचा संदेश सांगण्यासाठी खानदेशात काही थोडे दिवसच ते फिरले. कारण ताबडतोबीने गिरणी कामगारांचा प्रश्न उद्भवलेला होता. प्रांतिक कायदे मंडळाच्या निवडणुकीच्या वेळी काँग्रेसने आपल्या जाहीरनाम्यात ठरविलेल्या कामगारविषयक धोरणास अनुसरुन मुंबईच्या काँग्रेस मंत्रिमंडळाने प्रांतातील कापड गिरण्यांमधून काम करणाऱ्या कामगारांच्या वेतनाची चौकशी करून शिफारस करण्याकरता एक कमिटी १९३७ च्या ऑक्टोबरमध्येच नियुक्ती केली होती. या कमिटीने १२ टक्के पगारवाढ सुचविली. हे पाहून मालकांनी धक्का बसल्याचा आव आणला व त्यांनी कमिटीवर टीका केली. मुंबई, अहमदाबाद, सोलापूर इ. ठिकाणच्या गिरणी मालकांनी कुरकुरत का होईना पण ही पगारवाढ मान्य केली होती. परंतु दोन्ही खानदेशमधील गिरणी मालकांनी ही पगारवाढ देण्यास नगर दिला आणि यातूनच लढयाच्या नौबती झाडू लागल्या. खानदेशातील सुमारे १०,००० गिरणी कामगार आपल्यावरील अन्यायाविरुद्ध झगडण्यास एकजुटीने सिध्द झाले. यापूर्वी खानदेशात कामगारांची एवढी प्रचंड संघटना कर्धीच झाली नव्हती. धुळे, चाळीसगाव, जळगाव, अमळनेर येथील कामगार जागृत होऊन उठले. रोज हजारांच्या सभा होत होत्या. मिरवणूकी निघत होत्या. गुरुजी ठिकठिकाणी जाऊन भाषणे देत होते. भांडवलशाहीचे स्वार्थी रूप उघड करून दाखवित होते. अमळनेरच्या कामगारांनी तर गुरुजींच्या प्रेरणेने जादा पगारवाढ दिल्याशिवाय मार्च महिन्यात फेब्रुवारीचा पगार घेण्याचेच नाकारले आणि आपला क्रांतीमय लढा सुरु केला. अमळनेरच्या कामगारांनी यासाठी गिरणीतील खात्याखात्यात

युनियनच्या कमिट्या नेमल्या होत्या. पगार न घेतल्यामुळे कामगारावर उपासमारीची पाळी येणार म्हणून गुरुजींनी अमळनेरच्या काही व्यापाऱ्यांना या कामगारांना माल उधार द्यावा अशी विनंती केली आणि गुरुजींची ही विनंती मान्य करून त्या व्यापाऱ्यांनी ४०-५० हजार रुपयापर्यंतचा माल कामगारांना दिला. पुढे तडजोड होऊन तंटा मिटल्यावर कामगारांनीही बाकी चुकती केली.

खानदेशातील गिरणी कामगारांमध्ये असंतोष दिवसेदिवस वाढत होता. परंतु गिरणी मालकही हड्डाला पेटून आपला हेका सोडायला तयार नव्हते. प्रसंग पडला तर गिरण्या बंद करू पण पगारवाढ देणार नाही अशी भाषा ते करत होते. प्रो. दातवाला यांनी दैनिक 'भारत' (दि. २२-३-३८) ला एक मुलाखत देऊन कामगारांची न्याय्य बाजू मांडली. खानदेशातील कामगार चळवळीचे परीक्षण करण्यासाठी व मार्गदर्शनासाठी मिनु मुसानी, प्रो. दातवाला भाई, डांगे, बै. पुरुषोत्तमदास त्रिकमदास आदी पुढारी खानदेशात येऊन गेले. गिरणी मालक ऐकत नाहीत हे पाहून गुरुजींनी मार्चच्या तिसऱ्या आठवडयात उपोषणही सुरु केले. पण त्यांच्याबरोबर सारे कामगारही उपोषण करू लागल्यामुळे गुरुजींनी उपोषण थांबविले. लढयाची तयारी व प्रचार धुमधडाक्याने चालूच होता. गुरुजी अहोरात्र श्रमत होते. २६ मार्च रोजी अमळनेर येथे कामगार फेडरेशनची बैठक झाली. तिला मजूर, पुढारी व काँग्रेसचे कार्यकर्ते हजर होते. तत्कालिन प्राप्त परिस्थितीत संपाशिवाय अन्य मार्ग न उरल्याने १ एप्रिल, १९३२ पासून सार्वत्रिक संप करण्याचा निश्चय कामगार पुढाऱ्यांनी घोषीत केला. दि. ७ एप्रिल रोजी अमळनेर येथे प्रचंड सभा झाली. भाई डांगे, युनियनचे सेक्रेटरी व संतराव भागवत, साने गुरुजी यांचे भाषणे झाली. गुरुजींनी ५ एप्रिल रोजी झालेल्या जिल्हा काँग्रेस कमिटीच्या सभेत पास झालेल्या ठरावाबद्दल असंतोष व्यक्त केला. “काँग्रेस व कामगार यांच्या संयुक्त कमिटीने शेवटचे निश्चित धोरण ठरवावयाचे असे ठरविले होते. असे असता

काँग्रेस कमिटीने स्वतःच परभारे पगार घेऊन टाका वगैरे ठराव कसा पास केला’’ असा सवाल गुरुजींनी व्यक्त केला. शेवटी भाई डांगे यांनी तडजोड सुचविली ती अशी ‘‘जिल्हा काँग्रेसने ठराव तर केला परंतु तो ठराव कामगार संघटना व काँग्रेस यांच्यात गैरसमज उत्पन्न होऊनये म्हणून अध्यक्षांनी आपल्या अधिकार अमलात आपू नये. परस्पर विनिमयाने वातावरण निर्मळ झाले.

८ एप्रिलला रात्री गुरुजींच्या अध्यक्षतेखाली सभा झाली. भाई डांगे, नथुभाऊकाबरे, वसंत भागवत आदींची भाषणे झाली. गुरुजींनी समारोप केला. ते म्हणाले, “काँग्रेसवर विश्वास ठेवा, तिला बळकट करा. प्रत्येकाने युनियनचे सभासद व काँग्रेसचे सभासद होऊन जावे. आपली संघटना मजबूत असेल तरच तिच्या जोरावर काँग्रेस शत्रूस नमवू शकते.”“ कामगार क्षेत्रात उतरून काम करु लागल्यानंतर गुरुजींनी भांडवलशाहीच्या विरुद्ध दिलेला हा पहिला लढा होता. अमळनेरच्या म्युनिसीपालिटीने खेडयापाडयातून येणाऱ्या बैलगाडयांवर टोल-टॅक्स लागू केला. या नवीन टॅक्समुळे खेडयातील जनतेला भूर्दंड पडणार होता. गुरुजींनी हा टॅक्स बसवू नये म्हणून अमळनेरच्या म्युनिसीपालिटीस विनंती केली. पण तिला काही प्रतिसाद मिळाला नाही. म्युनिसीपालिटीच्या काही मेहेरबानांना टॅक्स रद्द व्हायला नको होता. जर काही जणांना काँग्रेसचा झेंडा लावल्यावर हा टॅक्स आला म्हणून काँग्रेसलाच बदनाम करायला हत्यार हवे होते.

टोल टॅक्स प्रकरण जसे चिघळत चालले तसे ‘टोल टॅक्स निवारक कमिटी’ स्थापन झाली. टॅक्स रद्द करण्यासाठी शेतकऱ्यांची चळवळ संघटित करण्याचे काम सुरु झाले. साने गुरुजी, उत्तमराव पाटील इ. कार्यकर्ते खेडयापाडयातून फिरु लागले. अन्यायी टोल टॅक्स देऊन का असा प्रचार करु लागले. शेतकरी साथ देऊ लागले. टोल टॅक्स जर रद्द केला नाही तर सत्याग्रह करण्याची तयारी होऊ लागली. बाजारच्या दिवशी खेडयापाडयातील प्रतिष्ठीत

मंडळी अमळनेरच्या नाक्या-नाक्यावर उभी राहून टेक्स देऊ नका म्हणून पिकेटिंग करायला सिध्द झाली. बाजारच्या दिवशी मिलमधल्या कामगारांनीही नाक्यावर पिकेटिंगला उभे राहण्याचा निर्णय केला. ३० जूनच्या दिवशी सर्व अमळनेर तालुकाभर ‘बहिष्कार दिन’ पाळण्याचा निर्णय झाला. या दिवशी एकही गाडी अमळनेरला येणार नाही अशी खटपट सुरु झाली. गावोगाव तसा प्रचार होऊ लागला. २३ मे, १९३८ च्या सोमवारी बाजारच्या दिवशी नाक्या-नाक्यावर पिकेटिंग केले. स्वयंनेवकांनी काँग्रेसचे झेंडे लावलेल्या बैलगाडयांतून शेतकऱ्यांच्या मालाची नाक्यापासून ने-आण केली. गाडया नाक्यावरच सोडल्या. तेंव्हा १२ जून, १९३८ च्या सभेत म्युनिसीपालिटीने रिकाम्या गाडया व ओझी असलेली जनावरे यांच्यावर अर्धा आणा आणि भरलेल्या गाडीवर दीड आणा कर घेण्यात यावा असा फरक केला. याला सरकारकडून परवानगी आली. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांच्या पदरात अल्पसे यश पडले मात्र साने गुरुजी अस्वस्थ झाले. त्यांनी काँग्रेस साप्ताहिकात एक अग्रलेख लिहिला त्यात ते म्हणतात, “‘अमळनेर म्युनिसीपालिटी शेवटी शेतकऱ्यांची मान कापायला उभी राहिली आहे. येथील टोल टेक्स अन्वायी आहे. त्याचे कोणत्याही रितीने समर्थन करता येणार नाही. तेंव्हा शेतकऱ्यांनी कंबर कसून झगडा करावा. अमळनेरच्या बाजारावर बहिष्कार घालावा. स्वतःची संघटना करावी.’”

साने गुरुजींनी यावर उपोषण जाहीर केले. त्यामुळे हालचालींना अधिकच वेग चढला. वातावरण गंभीर बनले. म्युनिसीपालिटीने ४ जुलै रोजी जादा सभा भरवून अखेर माघार घेतली आणि टोल टेक्स निम्याने कमी करण्यात आला. पुढील वर्षी १९३९ नंतर हा टेक्स संपूर्ण रद्द करण्यात येईल असे आश्वासन मिळाल्यानंतर गुरुजींनी उपोषण तहकूब केले. सा. गुरुजींच्या किसान कामगारांतील कार्यामुळे आणि भाषण लेखनामुळे त्यांच्या ‘काँग्रेस’

पत्रावरही काही काँग्रेसवाल्यांचा रोष ओढवला. काही जण तर काँग्रेस पत्र हे कम्युनिष्ट आहे, सोशालिष्ट आहे असेही म्हणू लागले होते.

पश्चिम खानदेशात धुळे येथेही कापडाची गिरणी होती. अमळनेरचे प्रतापशेठ हेच या गिरणीचेही प्रमुख होते आणि ही गिरणीही ‘न्यू प्रताप मिल’ या नावानेच ओळखली जाते. संयुक्त खानदेशातील कामगार फेडरेशनचे पहिले अधिवेशन धुळे येथेच झाले. ‘न्यू प्रताप मिल’च्या व्यवस्थापकांनी गिरणीतील डब्लिंगचे ६ साचे बंद होणार असून ३९ बाया व १२ पुरुष अशा ५१ कामगारांना कमी करण्यात येणार आहे अशी नोटीस १९३८ च्या ऑगस्ट महिन्यातच दिली होती. ५१ कामगारांवर आलेल्या या बेकारीच्या संकटामुळे कामगार वर्गात असंतोष निर्माण झाला होता. कामगारांच्या युनियनने या प्रश्नात लक्ष घालून चौकशी चालविली होती. गिरणीतील सहा साचे बंद केले होते. बायका सर्व साच्यांवरील बंद केल्या हेत्या. ३९ पैकी किमान १० तरी बायका कामावर ठेवता आल्या असत्या असे कामगारांचे मत होते. शिवाय सूत बाहेरून आणलेले असल्याने त्या सुतावर काम करणाऱ्या बायांना अत्यंत कमी मजुरी पडत होती. कामगारांचा या तक्रारीबाबत भाई पाशेळेकर व शंकरराव परांजपे हे युनियनचे अधिकारी जसे खटपट करत होते. तशीच मागाच्या पगारवाढीच्या लढ्याच्या वेळी जिल्हा काँग्रेसने जी मजूर समिती नियुक्त केली होती. ती ही चौकशी करीत होती. मात्र दि. ५ सप्टेंबर, १९३८ रोजी रात्री ‘न्यू प्रताप मिल’ अचानक बंद करण्यात आली. त्यामुळे कामगारांना लढ्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही. धुळे शहरात तंग परिस्थिती निर्माण झाली. गिरणी कामगारांना सहानुभूती दाखविण्यासाठी गुमास्ते मंडळ, हमाल संघ, तेलगू समाज सेवा संघ इ. संघटना पुढे सरसावल्या. त्यांच्या वर्तीने शहराच्या निरनिराळ्या भागात भाई एस. एम. जोशी, साने गुरुजी, कॉ. थत्ते, कॉ. भागवत आदी कामगार नेत्यांची भाषणे होऊ लागली. ता. १४ सप्टेंबर, १९३८ रोजी खानदेशात सावंत्रिक हरताळ

पाळण्याचा आदेशाही कामगार संघटनेमार्फत देण्यात आला. कामगारांची प्रचंड मोठी मिरवणूक काढण्यात आली. कलेक्टर, मिलचे अधिकारी व कामगार पुढारी यांच्या दरम्यान वाटाघाटी सुरु झाल्या. त्यातून उभयमान्य अशी तडजोड झाली. पण प्रतापशेठ यांच्या संमतीसाठी मिलचे अधिकारी गेले तेंब्हा त्यांनी हा प्रश्न मिलच्या डायरेक्टरांच्या पुढे ठेवावा असे सांगितले. त्यामुळे ती तडजोड बाळगळली.

यानंतर पुढील आठ-दहा दिवस निरनिराळ्य मार्गानी तडजोड घडवून आणण्याचे प्रयत्न निरनिराळ्या पातळीवरून झाले: परंतु गिरणी-मालकांनी दाद दिलो नाही. वातावरण दिवसेदिवस तंग बनत चालले होते. सभा मिरवणुकीन्हा आणि आरोप-प्रत्यारोप यांना जोर चढू लागला होता. कामगारांची आर्थिक स्थिती दिवसेदिवस खराब होत चालली होती. सोमवार १० सप्टेंबर रोजी धुळे शहरात कामगारांची जऱ्या भरली. या सभेस साने गुरुजींचे भाषण झाले. त्यांनी गिरणी चालू झाली नाही तर तार्पा नदीत आपण जलसमाधी घेऊ असा निर्णय जाहीर करून टाकला. यामुळे सर्वत्र खळबळ माजली. वाटाघाटीची चक्रे वेगाने फिरु लागली. सभा मिरवणुकी चालूच होत्या गिरणी मालकांनी वाटाघाटीसाठी दार उघडले. लेबर कमिशनरही आले. ना. बाळासाहेब खेरे यांनी मालकांना तडजोड करण्याचा आणि गुरुजींना निर्णय तहकूब करण्याची विनंती केली. त्यांच्या विनंतीचा मान म्हणून गुरुजींनी दोन दिवसांचा अवधी दिला. दरम्यान काँग्रेसची मजूर समिती व गिरणी मालकांची समिती यांनी वाटाघाटी सुरु केल्या. या समितीने १३ सप्टेंबर रोजी दीर्घ चर्चा करून एक सहा कलमी तडजोड मसूदा तयार केला. कामगार युनियनने याला मान्यता दिली. गुरुजींनी आपले उपोषण सोडले. १५ सप्टेंबर रोजी सायंकाळी अमळने. येथे सभा भरली आणि साने गुरुजी, सेनापती बापट व भाई डांगे यांची भाषणे झाली आणि न्यू प्रताप मिल पूर्ववत सुरु झाली.

साने गुरुजींच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या नंयुक्त खानदेश कामगार केडेरेशनची पहिली परिषद १९३७ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यात धुळे येथे भरली. दुसरी परिषद अमळनेर येथे भरविण्याचे ठरले. त्यानुसार धुळे गिरणी कामगारांचा प्रश्न मिटल्यानंतर या परिषदेच्या दृष्टीने हालचालींना सुरुवात झाली. अमळनेर-धुळे येथील कामगारांचे लढे नुकतेच यशस्वी झाले होते व त्यामुळे कामगारवर्गात एक उत्साहदायी चैतन्य सळसळत होते. अमळनेर येथे ही परिषद १९३८ सालच्या डिसेंबरच्या २६-२७ तारखेला घ्यावी असा निर्णय झाला. त्या परिषदेच्या अध्यक्षपदी बिहारमधील एक प्रमुख किसान कार्यकर्ते स्वामी सहजानंद सरस्वती यांची निवड झाली आणि स्वागताध्यक्ष म्हणून गुरुजींच्याच गळयात अमळनेरच्या कामगारांनी माळ घातली. परिषदेचे उद्घाटन डॉ. श्रीनिवास सरदेसाई करणार होते. नोव्हेंबर डिसेंबर महिन्यात पुनःश्च गुरुजी खानदेशात परिषदेच्या प्रचारासाठी सर्वत्र फिरले. अनेक प्रचार सभांतून त्यांनी भाषणे केली. परिषदेसाठी मदतही मिळविली. या सभांमधून गुरुजी किसान कामगारांच्या एकजुटीचे महत्व विशद करून सांगत असत. त्याच संदर्भात रशियातील क्रांतीची माहितीही देत असत. दि. २७-११-१९३८ रोजी त्यांनी चोपडे येथे ‘गांधीमय व लेनिनमय’ या विषयावर भाषण केले. ‘गांधीजी व लेनिन यांची समतेची दृष्टी जरी जवळ जवळ समान होती तरीही त्यांचे समता आणण्याचे मार्ग मात्र भिन्न होते. लेनिनने समतेसाठी हिंसेचा आधार घेतला. पण अहिंसेच्या व शांतीच्या मागानेच समता प्रस्थापित करण्याचा गांधीजींचा कटाक्ष आहे’’ अशी तौलनिकदृष्ट्या गांधीजींनी गुणदोषांची चर्चा आपल्या भाषणात केली. दि. २६ डिसेंबर, १९३८ ला खानदेशातील शेकडो कामगार अमळनेर येथे जमा झाले. दुपारी १२ व्या सुमारास स्वामी सहजानंदांची मिरवणूक काढण्यात आली. दुपारी ३ वाजता परिषदेच्या कामास सुरुवात झाली. स्वागताध्यक्ष या नात्याने साने गुरुजींनी आपले भाषण केले. परिषदेत एकूण १९ ठाव पास झाले. त्यापैकी ‘कम्युनिष्ट

पार्टीवरील बंदी उठवावी' व गिरणी व्यवस्थेतील जातीयतेचे उच्चाटन करावे असे ठाव साने गुरुजींनी मांडले होते.

१९३८ साली पूर्व खानदेशात बरीच अतिवृष्टी झाली. ओल्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांवर हलाखीची स्थिती आली. कामगार परिषदेत गुरुजींनी याची वाचा फोडली. दुष्काळाची पाहणी करून जिल्हा काँग्रेस कमिटीनेदेखील चार आणेसुधा पीक आलेले नाही असे जाहीर केले. अशा परिस्थितीत सरकारने शेतकऱ्यांकडून शेतसारा वसूल करू नये, शेतसाऱ्याची माफी द्यावी अशी गुरुजींनी मागणी केली. २८ डिसेंबरला शेतकऱ्यांची सभा देवगावात झाली. कॉ. डांगे अध्यक्ष होते. या सभेत २६ जानेवारी, १९३९ रोजी पूर्व खानदेशातल्या हजारो शेतकऱ्यांचा मोर्चा जळगावला कलेक्टरच्या बंगल्यावर नेण्यासाठी तयार रहा अशी हाक शेतकऱ्यांना साने गुरुजींनी दिली. अनेक खेडयांतून गुरुजी फिरले. खानदेशातील हे लोण संपूर्ण महाराष्ट्रभर पोहोचले.^४

२९ एप्रिल, १९३९ रोजी कलकत्ता येथे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक झाली. त्यावेळी सुभाषबाबूंनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला आणि देशातील सर्व जहालांची एकी करण्यासाठी पुरोगामी गट 'फॉर्वर्ड ब्लॉक' स्थापन केला. मुंबईत अखिल भारतीय पुरोगामी परिषद भरली. या परिषदेला कम्युनिष्ट, रॉयिष्ट, कॉ. सोशलिष्ट व अन्य जहाल नेते उपस्थित होते.

९ जुलै, १९३९ रोजी साने गुयजींच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरली. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी डाव्या विचारसरणीचा पुरस्कार केला. ते म्हणतात, "महापुरात जसे नवे लाल पाणी येते तसेच हे नवे विचार आहेत. नवे विचारप्रवाह जर आले नाहीत तर काँग्रेस म्हणजे साठलेल्या पाण्याचे डबके होऊ जाईल."

२ ऑगस्ट, १९३३ रोजी वर्धा येथे कांग्रेस वर्किंग कमिटीची सभा भरली. या सभेत सुभाष बाबूविरुद्ध शिस्तभंगाचा बडगा उचलला व त्यांना तीन वर्षे कांग्रेस कमिटीच्या कोणत्याही निवडणूकीला उभे राहण्यास मनाई करण्यात आली. या निर्णयाविरुद्ध देशभर निषेध प्रकट करण्यात आला. दि. १३ ऑगस्ट रोजी धुळे येथे झालेल्या सभेत साने गुरुजींनी भाषण करून याचा निषेध केला. कांग्रेस पक्षातून टीका केली. यामुळे कांग्रेसजन नाराज बनले.

युरोपमध्ये महायुधाची ठिणगी पडली. ३ डिसेंबर, १९३९ रोजी जर्मनीविरुद्ध लढाईचे रणशिंग फुंकले आणि त्याच दिवशी हिंदुस्थानात ब्रिटीश व्हॉइसरायने भाषण करून हिंदुस्थानलाही युधात सहभागी करून टाकले. हिंदी जनतेवर हा घोर अन्याय होता. म. गांधी व कांग्रेस वर्किंग कमिटीच्या सदस्यांनी नापसंती व्यक्त केली.

साने गुरुजींच्या भोवती तरुण कार्यकर्त्यांचे विशेषतः कम्युनिष्टांचे जाळे तयार झाले. परंतु या तरुण कार्यकर्त्यांच्या वेगळ्या राजकीय भूमिकेचे दर्शन गुरुजींना होऊ लागले. कम्युनिष्टांनी महायुधात रशियाने जर्मनीच्या हिटलरशी सहकार्य केले होते म्हणून तटस्थता स्वीकारली होती. तर कांग्रेस सोशॉलिस्टांनी सुरुवातीपासूनच हिटलर-मुसोलीनीच्या फॅसिज्मला विरोध केला होता. कम्युनिष्ट व सोशॉलिष्ट यांच्यातील सुक्ष्म फरक साने गुरुजींच्या लक्षात आला. तसेच कम्युनिष्टांच्या निष्ठा रशियासारख्या परराष्ट्राला वाहिलेल्या आहेत आणि सोशॉलिष्टांच्या निष्ठा म. गांधीजींशी मतभेद असूनही भारताशी निगडीत आहेत याचीही जाणीव साने गुरुजींना झाली. म्हणून कम्युनिष्ट कार्यकर्त्यांच्या गर्दीत राहूनही साने गुरुजींना एकाकी वाटू लागले. त्यांच्याविषयी अविश्वास वाटू लागला.

वैचारिक प्रवास -

आक्षेपाहू भाषण केल्याचा आरोप ठेवून साने गुरुजींवर खटला भरण्यात आला आणि २ जानेवारी, १९४१ रोजी त्यांना दोन वर्षांची शिक्षा होऊन त्यांना धुळयाच्य कारागृहात ठेवण्यात आले होते. त्यावेळी गुरुजी राजकीयदृष्ट्या विमनस्क स्थितीत होते. कम्युनिष्टांबोरोबर काम केल्यानंतर त्यांचा भ्रमनिरास झाला होता. तुरुंगात मधू लिमये त्यांना भेटले. १९३९ सालापासून ते काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्यावतीने कामगारांत काम करीत होते आणि त्यांनाही प्रक्षोभक भाषणाबद्दल शिक्षा होऊन त्यांना धुळे येथे तुरुंगात पाठविण्यात आले होते. कम्युनिष्ट चळवळ व साहित्याचा लिमयेंचा गाढा अभ्यास होता. त्यांचा प्रभाव साने गुरुजींवर पडला. त्यामुळेच कम्युनिष्टांमधील तन्त्र व कृती यातील अंतर आहे हे त्यांना कळून चुकले. कम्युनिष्टांची भूमिका साने गुरुजींच्या मानवतावादी मानसिकतेस पचनी पडली नाही. त्यातच रशियाने आपली भूमिका महायुद्धातील बदलली. त्यानंतर लगेच कम्युनिष्टांनीही बदलली. हिंदी कम्युनिष्ट म. गांधींना प्रतिक्रांतीवादी म्हणायला लागले. यामुळे गुरुजी अस्वस्थ झाले आणि शेवटी मधू लिमयेंच्या प्रभावातून तो काँग्रेस समाजवादी पक्षाकडे आकृष्ट झाले. त्यानंतर त्यांनी भादलीचे डॉ. सुभान पाटील यांना एक पत्र पाठविले त्या पत्रातून ते कम्युनिष्टांचा त्याग करून समाजवादी पक्षाकडे का आले याचे उत्तर मिळते. पत्रात साने गुरुजी म्हणतात, “‘सुभान माझा काँग्रेस सोशलिष्ट पार्टीकडे ओढा जात आहे. मी त्यांना सामील होऊ पहात आहे. अनेक कारणामुळे त्यांच्यातील लोकांत आपासत चुरस नाही, जशी कम्युनिष्टात आहे. सोशलिष्ट काँग्रेसवर उगीच शिक्का देत नाहीत. काँग्रेस मोदू इच्छित नाहीत. सोशलिष्ट इंटरनॅशनल कम्युनिष्ट चळवळीप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय नाही.’”

साने गुरुजी पत्रात पुढे म्हणतात की, “‘मला मार्क्सचे तत्वज्ञान पुष्कळसे पटते. गांधीजींचा दृष्टीवाद मला पटत नाही, सुचतही नाही. तसेच केवळ ग्रामोद्योग जोपर्यंत त्याला

इतर शेतकरी कामकच्यांचे प्रश्न जोडलेले नाहीत तपोपर्यंत मला सूचत नाही. शेतकच्याने पिकवावे ते सहकार-सावकाराने न्यावे आणि मग चरका फिरवावा हे मला पसंत नाही. साने गुरुजी आणखी म्हणतात की, “एक विचार येतो की Free Political School काढावे. तेथे शेतकच्या-कामकच्यांचे फायनलपर्यंत झालेले विद्यार्थी घ्यावेत. त्यांना साम्यवाद शिकवावा. सहा महिने शिक्षण घ्यावे. इतिहास, अर्थशास्त्र राजकारण सांगावे. हे तरुण समाजवादी तन्त्रज्ञान घेऊन जातील. महाराष्ट्रभर समाजवाद पसरेल. किसान संघ स्थापावा. महाराष्ट्रभर समाजवादी किसान संघ संघटित करावा.” साने गुरुजी तुरुंगातून १० ऑगस्टला मुक्त झाले. देशातील समाजवादी कार्यकर्त्यांनी तुरुंगात न जाता भूमिगत राहून लढा चालवायचा असा निर्णय घेतला. गुरुजींनी ही भूमिगत रहावयाये ठरविले. या लढ्याला कम्युनिष्टांचा विरोध होता. त्यामुळे गुरुजींनी या लढ्यात भाग घेऊ नये यासाठी कम्युनिष्ट मित्रांनी प्रयत्न सुरु केले तेंब्हा गुरुजींनी त्यांच्या या धोरणांविरुद्ध नापसंती व्यक्त केली. थोड्याच दिवसात गुरुजींचे आणि एस. एम. जोशी, अच्युतराव पटवर्धन, शिरुभाऊ लिमये आदी समाजवादी भूमिगत क्रांतिकारकांशी संबंध जुळले. भूमिकात अवस्थेत साने गुरुजींनी पुणे, मुंबई, खानदेश, सातारा आदी ठिकाणी संचार केला. कार्यकर्त्यांच्या बैठका घेऊन त्यांना मार्गदर्शन केले. लढ्यासाठी प्रेरणा दिली.^६

१८ एप्रिल, १९४३ रोजी साने गुरुजी, शिरुभाऊ लिमये, ना. ग. गोरे, माधव लिमये आणि अन्य १४ भूमिगत कार्यकर्त्यांना पकडण्यात आले. १९ एप्रिल, १९४३ रोजी येरवड्याच्या कारागृहात डांबले. १५ महिन्यांनी त्यांची बदली नाशिकच्या कारागृहात करण्यात आली. तेथे तरुण कार्यकर्त्यांचा गराडा त्यांच्याभोवती पडला. साने गुरुजींनी त्यांना मार्गदर्शन केले. अनेक कीर्तने केली. कार्यकर्त्यांना प्रेरणा दिली, ग्रंथ लेखन केले.

अमळनेरच्या कामगारांना कम्युनिष्टांनी प्रचार करून फितवण्याचा प्रकार झाल्याची वार्ता गुरुजींच्या कानावर आली आणि ते विलक्षण अस्वस्थ झाले. अमळनेरचे कामगार स्वातंत्र्य चळवळविरोधी बनावेत ही कल्पनाच त्यांना असह्य झाली. त्याचबरोबर कम्युनिष्टांशी आपण मैत्री केल्यामुळे त्यांना कामगारांत स्थान मिळाले. तेंव्हा या गोष्टीला आपणही जबाबदार आहेत अशा समजूतीने ते आणखीनच बेचैन झाले आणि त्याचे प्रायशिंचत म्हणून गुरुजींनी नाशिकच्या तुरुंगातच ६-१२-१९४४ पासून उपोषण सुरु केले. गुरुजींच्या उपोषणाची खबर अमळनेरच्या कामगारांना कळताच त्यांच्यातही चिंतेचे वातावरण पसरले. गुरुजींविषयी त्यांना आदर होता. त्या कामगारांनी आम्ही कम्युनिष्टांचे नेतृत्व झुगाऱून देत आहोत. आम्ही पूर्ण राष्ट्रवादी आहोत अशा आश्वासनपर पत्रकावर सह्या केल्या व ती पत्रके गुरुजींकडे धाडली. नंतर गुरुजींनी उपोषण सोडले.

१५ जानेवारी रोजी गुरुजींची नाशिकच्या तुरुंगातून सुटका झाली. त्यानंतर गुरुजी अमळनेरला आले. गुरुजींनी ठिकठिकाणी जाऊन भाषणे केली. काँग्रेसची भूमिका समजावून दिली आणि कम्युनिष्टांच्या राष्ट्रविधातक धोरणावर टीका केली. कारण ऑगस्ट क्रांतीला हिंदुस्थानातील काँग्रेसतर पक्षांनी विरोध करून लढयाला बदनाम करणाचा प्रयत्न चालविला होता. नंतर त्यात काही गांधीवादीही सामील झाले होते. परंतु समाजवादी स्वातंत्र्यप्रेम तरुणांनी गांधीच्या ‘करेंगा वा मरेंगे’ या आदेशानुसार भूमिगत होऊन लढा चालू ठेवला होता. त्यानंतर गुरुजींनी महाराष्ट्रभर ऑगस्ट क्रांतीचे आणि हुतात्म्यांचे गुणसंकीर्तन करायला प्रारंभ केला.

२७, २८ सप्टेंबरला कोल्हापूर येथे ‘महाराष्ट्र विद्यार्थी काँग्रेस’ चे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनाला साने गुरुजी उपस्थित होते. यावेळी समारोपाचे भाषण त्यांनी केले. या विद्यार्थी परिषदेवर ऑगस्ट क्रांतीचा प्रभाव होता. तरुण पिढी समाजवादी क्रांतीकार्याकडे आकृष्ट झाली होती. त्याचे बरेचसे श्रेय गुरुजींकडेही जाते.

ऑंगस्ट क्रांतीनंतरच्या काळात महाराष्ट्रात राष्ट्र सेवा दलाच्या कार्याला खूप उठाव मिळालेला होता. एस . एम. जोशी हे प्रामुख्याने सेवा दलाच्या वाढीकडे लक्ष पुरवित असे. साने गुरुजी तर सेवादलाचा प्राणवायू होते. ठिकठिकाणी शिबीरे भरत होती. साने गुरुजी आपल्या दौऱ्यात सेवा दलातल्या सैनिकांना भेट असत. शिबीरात आपली हजेरी लावत असत, तरुण मुलां-मुलींपुढे तेजस्वी विचार मांडून त्यांच्यातील पुरुषार्थ जागवत असत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून सात महिने झाले होते. गांधीजींच्या निर्वाणाला पुरता महिना-दीड महिनाच झाला होता. नाशिक येथे मार्च महिन्याच्या १९, २० व २१ या तारखांना अखिल भारतीय समाजवादी पक्षाचे अधिवेशन भरले होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर कॉग्रेसला लोकसेवक संघाचे स्वरूप देण्याचा गांधीजींचा विचार होता. स्वातंत्र्यानंतर कॉग्रेसच्या अध्यक्षपदी आचार्य नरेंद्र देव यांच्यासारख्या समाजवादी नेत्यांची योजना करावी अशी त्यांची इच्छा होती. पण गांधीजींचा सळ्हा कॉग्रेस श्रेष्ठींनी मानला नाही. उलट समाजवाद्यांना कॉग्रेस बाहेर घालविण्याचा प्रयत्न सुरु झाला. त्यामुळे स्वतंत्र भारतात लोकशाही समाजवादाची प्रस्थापना करण्याच्या उद्दिष्टाने स्थापन झालेल्या व स्वातंत्र्यासाठी लढलेल्या कॉग्रेस समाजवादी पक्षाने कॉग्रेसबाहेर पडण्याचा ऐतिहासिक निर्णय नाशिकच्या अधिवेशनात घेतला. या प्रसंगी साने गुरुजींनी ‘कर्तव्य’ दैनिकात पच लेखांक लिहून समाजवादी पक्षाची भूमिका प्रभावीपणे मांडली. नाशिक अधिवेशनालाई गुरुजी उपस्थित होते. २१ मार्च रोजी खुल्या अधिवेशनात प्रचंड जनसमुदायासमोर गुरुजींचे अत्यंत ओजस्वी भाषण झाले. त्यात त्यांनी पक्षाची भूमिका समजावून दिली. साने गुरुजी समाजवादी पक्षाचे सभासद झाले नाहीत. परंतु समाजवादी पक्षाच्या ध्येयधोरणाचा पुरस्कार मात्र त्यांनी सतत निष्ठेने केला. जेव्हा ‘साधना’ साप्ताहिक गुरुजींनी काढले. महाराष्ट्रभर त्याचे स्वागत झाले.

लोकशाही समाजवाद हेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील ध्येय ठरवून त्यांनी 'साधने' मधून समाजवादी विचारांचा आणि आंदोलनाचा हिरीरीने पुरस्कार केला.^९

अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील लोकशाही समाजवादाचा विचार खोलवर रुजविण्याच्या कामात साने गुरुजींनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. साने गुरुजींनी त्यासाठी पत्रकारितेच्या क्षेत्रात प्रवेश केला आणि त्यांनी स्थापन केलेले 'साधना' हे साप्ताहिक गेली ५० वर्ष समाजवादी विचारांचा प्रचार व प्रसार करीत आहे.

साने गुरुजींची पत्रकारिता -

१९३० साली साने गुरुजींनी शाळा सोडून राष्ट्रीय आंदोलनात उडी घेतली. गिरणी कामगारांची वेतनवाढीची मागणी होती. सरकारने त्यासाठी तज्ज्ञांची समिती नियुक्त केली होती. या समितीने गिरणी कामगारांच्या वेतनात साडे बारा टक्के वाढ करण्याची शिफारस केली होती. पण गिरणी मालकांनी ही शिफारस मानली नाही. म्हणून कामगारांनी बैठा संप सुरु केला. मालक गिरण्या बंद करण्याची भाषा बोलू लागले. गुरुजी कामगारांच्या बाजूने उधे राहिले. वर्तमानपत्रांनी गिरणी मालकांची बाजू उचलून धरली होती. कामगारांची बाजू लोकांसमोर मांडून लोकमत कामगारांच्या बाजूने वळवून घेऊन लोकमताचा दबाव शासनावर आणण्यासाठी वर्तमानपत्र हवे होते. या जाणीवेतूनच ६ एप्रिल, १९३८ रोजी गुरुजींनी कॅंग्रेस साप्ताहिक सुरु केले.

याच्या संपादकीयांमध्ये साप्ताहिकाचे धोरण स्पष्ट करताना गुरुजींनी लिहिले होते. हे पत्र जातिभेदाचे भूत गाढू पाहील, अहिंसा प्रचारील, सद्धर्माच्या कल्पना फैलावील, रुढींना जाळील. जीवनात निर्मळपणा आणील, प्रेम व कर्म आणील, निद्रीतांना जागे करील व जागृतांना कामास लावील. या पत्राचे एकच दैवत कॅंग्रेस संस्था, कॅंग्रेसचे जे रुप मला दिसते, मला आवडते तेच मी दाखविणार.

काँग्रेस साप्ताहिक जेमतेम दोन वर्षे गुरुजींनी चालविले. दुसरे महायुध्द सुरु होताच भारतात ब्रिटीशांनी दमन नितीचा अवलंब सुरु केला होता. काँग्रेस साप्ताहिकातील लिखान ब्रिटीश सत्तेला सलू लागले. त्यांनी काँग्रेस पत्राकदून जबरदस्त जामीन मागितला आणि ते पत्र छापणाऱ्या छापखान्यालाही वेठीस धरले. अखेर १८ मार्च, १९४० रोजी काँग्रेस साप्ताहिकाचा शेवटचा अंक वाचकास सादर करून काँग्रेस साप्ताहिकाने वाचकांचा निरोप घेतला.

‘काँग्रेस’ साप्ताहिक बंद झाल्यानंतर गुरुजींचा पुढचा सात-आठ वर्षाचा काळ वैयक्तिक सत्याग्रह, बेचाळीसचे आंदोलन, मंदिर प्रवेश आंदोलन अशा धक्काधक्कीमध्ये गेला. १९४७ च्या डिसेंबरमध्ये राष्ट्रसेवादलाच्या मेळाव्यासाठी गुरुजी मुंबईत आले होते. मुंबईतील भांडवलदारांच्या वृत्तपत्रांनी समाजवादी उमेदवारांचा प्रचार केला. त्यावेळी गुरुजींच्या लक्षात आले. मुंबईतील भांडवलदारांच्या झाले होते. त्यांनी समाजवादी तरुणांना दैनिक काढण्याविषयी सळ्ळा दिला आणि ११ फेब्रुवारी, १९४८ रोजी ‘कर्तव्य’ या सायंदैनिकाचे प्रकाशन सुरु केले. जातीय वृत्ती नष्ट करणे व लोकशाही समाजवाद आणणे हा या दैनिकाचा उद्देश होता. परंतु आर्थिक ओढाताणीमुळे हे दैनिक नंतर बंद झाले.

पुढे १५ ऑगस्ट, १९४८ रोजी गुरुजींनी ‘साधना’ साप्ताहिक सुरु केले- ‘साधना’ साप्ताहिकाच्या पहिल्या अंकातील संपादकीयमधून आपले मनोगत व्यक्त करताना गुरुजींनी लिहिले होते- “वैरभाव नि विषमता नष्ट करण्याची थोर साधना आपल्याला करावयाची आहे हे साधना साप्ताहिक या ध्येयाने जन्मत आहे.”

पुढे ‘साधना’ साप्ताहिक हे आंतरभारती विचारांच्या प्रसाराचे माध्यम बनले. लोकशाही समाजवाद हेच स्वातंत्र्योत्तर ध्येय ठरवून साने गुरुजींनी साधनेतून समाजवादी विचारांचा आणि आंदोलनाचा हिरीरीने पुरस्कार केला.

साने गुरुजींच्या एकूण पत्रकारितेला दास्य विमोनाचा एकच ध्यास होता. परदास्य-विमोचनाबरोबरच स्वजनदास्य-विमोचनाचीही तळमळ त्यामागे होती.‘

साने गुरुजी हे गांधीवादाचे व लोकशाही समाजवादाचे समर्थक होते. पण या विषयावर त्यांनी विस्ताराने विवेचन करणारे लिखाण केले नाही. आपल्या कथा व कादंबव्यातून व विविध निबंधातून त्यांनी हा विचार मांडला. भारतीय धर्म, परंपरा व संस्कृती यांचा अभ्यास करीत असताना नव्या संदर्भात त्यांनी आपले विचार मांडले. जुन्या संकल्पनात नवा समाजवादी आशय ओतण्याचे साने गुरुजींचे कौशल्य अतुलनीय असेच होते. त्यांचे ‘भारतीय संस्कृती’ हे पुस्तक त्याचे उत्तम उदाहरण आहे.

धर्म व संस्कृती -

साने गुरुजींनी धर्म व संस्कृतीची मीमांसा केली आहे आणि समाजवादाचा धर्मातील काही तत्वांशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे- समाजवादाच्या परिभाषेत गुरुजींनी धर्माचा व संस्कृतीचा अर्थ सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ते म्हणतात “‘धर्माची व्याख्या म्हणजे ‘धारणात इति धर्मः’” ही होय. ज्यामुळे सर्व समाजाचे रक्षण होते तो धर्म मनूनेदेखील सर्व मानवांचा विचार करा असे सांगितले आहे. अर्थशास्त्र सुधा धर्ममूळ असले पाहिजे असे गुरुजी म्हणतात. हिंदुस्थानला भिकारी करून इंग्लंड धन-कनक-संपन्न होणार असेल तर इंग्लंडचे अर्थशास्त्र अर्धमूळक आहे. चीनचा गळा दाबून जपान गबर होत असेल तर जपानचे अर्थशास्त्र अन्यायाचे आहे. अनार्थ जातींना दास करून केवळ आर्याचा उदोउदो करु पाहणारे अर्थशास्त्र सदोष आहे. मुसलमानास वगळून केवळ हिंदूना श्रीमंत करणारे

अर्थशास्त्र हे सनातन संस्कृतीचे नाही. ब्राह्मणेतरांना वगळून ब्राह्मण श्रीमंत होऊ पाहतील, हरिजनांना वगळून ब्राह्मणेतर धनिक होऊ पाहतील तर ते धर्ममूलक असेल असे म्हणता येणार नाही. कुळांना लाचार करून त्यांनी पिकवलेले आयते धान्य आपल्या कोठारात भरून श्रीमंत होणारा जमीनदार पापी आहे, मजुरांना दहा-दहा तास राबवून घेऊन पोटभरमुध्दा खायला न देणार मालक पापी आहे. या सर्वांचे अर्थशास्त्र अन्यायावर उभारलेले आहे असे साने गुरुजींचे विश्लेषण आहे. अधर्माच्या अर्थशास्त्रामुळेच सगळीकडे विषमता, दैन्य आहे. भांडवलदार सत्ता जगावर माजवीत आहेत असे ते म्हणतात. म्हणून भारतीय संस्कृतीला हे मान्य नाही कारण ती अद्वैतावर, समाजधारणेवर उभारलेली आहे असे गुरुजींचे मत आहे. ते म्हणतात, “एकाला सुखी करण्यासाठी एकाला चैनीत लोळावयास मिळावे म्हणून लाखो लोकांनी किडयामुंगीप्रमाणे जगावे असे भारतीय संस्कृती सांगत नाही.” सर्वांना सुखी व समृद्ध करण्याचा झेंडा संतांनी खांद्यावर घेतला आहे. मजुरांना गुलामाप्रमाणे वागविणारे कारखानदार शेतकरी यांना पिळणारे दांभिक सावकार, कुळांना गांजणारे खोत व जमीनदार हे भारतीय संस्कृतीचे उपासक नाहीत. सनातन संस्कृती त्यांना कळत नाही असे स्पष्ट नमूद करून साने गुरुजी म्हणतात की, भारतीय संस्कृतीचा आत्मा साम्यवादीच ओळखू शकेल.

“दारिद्र्यानं भर कौन्तेय” असा महाभारतात अर्थशास्त्राचा सिधांत सांगितला आहे असे गुरुजींचे प्रतिपादन आहे. याचा अर्थ जे दरिद्री आहे त्याचे भरण केले पाहिजे. समाजात असणारे पैशाचे ठीक व समान वाटले पाहिजे. समाजातील संपत्तीची साधने समाजाच्या मालकीची हवीत. सक्तीची त्याची मालकी अपायकारक आहे. विशेषतः प्रचंड उत्पादनाची साधने तरी खाजगी असता कामा नयेत. समाजात जी संपत्ती निर्माण होते तिचे नीट वाटप केले पाहिजे.

साने गुरुजी म्हणतात की, “एखाद्या मिलचा मालक म्हणतो की मी प्रथम माझे भांडवल घातले. मी हिंडलो, शेअर जमविले, भांडवल वाढविले, सर्व योजना आखली, संघटना केली, म्हणून ही गिरणी उभी राहिली. माझ्या कर्तवगारीची किंमत करता येणार नाही. मजुरांना थोडीशी मजुरी देऊन बाकी उरेल तो सारा फायदा माझ्या संघटना बुध्दीचा, माझ्या व्यवस्थापनाच्या खर्चाचा मी तो घेणार.”

साने गुरुजी पुढे म्हणतात की, “या लोकांना हे समजत नाही की कल्पकता, व्यवस्थापन हा गुणसुधा विशिष्ट वातावरणामुळे त्यांना मिळाला आहे. मनुष्याचे गुण हे समाजनिर्मित आहेत. त्या गुणांचे श्रेय त्याला नसून विशेष परिस्थितीला आहे. म्हणून या गुणांसाठी त्याने समाजाचे ऋणी राहिले पाहिजे. त्या गुणांचा फायदा समाजाला दिला पाहिजे.

साने गुरुजींचे असे प्रतिपादन आहे की, “भारतीय संस्कृती आपल्याला आपापल्या वर्णाप्रमाणे सेवेची कर्मे उचला परंतु त्या कामात प्रतवारी लावू नका. ज्याने त्याने आपापल्या पात्रतेप्रमाणे कर्म करावे. कर्मे निरनिराळी असली म्हणून त्याचा मोबदला कमीअधिक नको असे सांगते.” लायकीप्रमाणे काम व जरूरीप्रमाणे मोबदला हा आर्थिक अर्थशास्त्राचा सिध्दांत आहे असे साने गुरुजींचे प्रतिपादन आहे. यासाठी ते उदाहरण देतात की, “दोन मजुर असतील, एक कुशल व दुसरा कमी कुशल असणाऱ्यास दोनच मुली व कमी कुशल असणाऱ्यास चार मुले असतील तर त्या कमी कुशल मजुराला कुशल मजुरापेक्षा जास्त मजुरी द्यावी लागेल कारण त्याची गरज अधिक आहे. थोडक्यात ‘लायकीप्रमाणे काम व गरजेप्रमाणे दाम’ हे समाजवादाचे तत्व साने गुरुजींना मान्य होते.”

भारतीय संस्कृतीत जे यज्ञतत्व सांगितले आहे त्यात महान अर्थ आहे असे साने गुरुजी म्हणतात. त्यांच्या मते, वर्णधर्मात लायकीप्रमाणे कर्म उचला हे तत्व आहे. तर

यज्ञधर्म सांगतो की, सर्वांची काळजी घ्या. ‘यज्ञ’ शब्दाचा खोल अर्थ आहे देवांसाठी ‘यज्ञ’ केला जातो म्हणजे देव आपणास पाऊस देतात, प्रकाश देतात, आपणासाठी झिजतात तर त्यांचीही झीज आपण भरून काढली पाहिजे. म्हणून आपण देवांना द्विर्भाग देतो. याचा अर्थ परस्परांची झीज भरून काढणे. तू माझ्यासाठी झीज, मी तुझ्यासाठी झिजतो म्हणजेच मी तुला जीवन देतो, तू मला जीवन दे असा याचा अर्थ होतो.

साने गुरुजी वेगळ्या शब्दात सांगतात की, “कारखानदार मजुरासाठी झिजला, मजूर त्याच्यासाठी झिजोत, कुळे खोतासाठी झिजली, खोत कुळासाठी झिजो, शेतकरी सावकारासाठी झिजले, सावकार त्याच्यासाठी झिजो”, गुरुजी पुढे म्हणतात की आपण शेती करतो, पृथ्वीची झीज होते. ती झिजून आपणास धान्य देते. तर शेतकरी पृथ्वीसाठी शारीरिक झीज सहन करतो. गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायात हे महान यज्ञ तत्व सांगितले आहे.

गीतेतील यज्ञतत्व स्पष्ट करून साने गुरुजी म्हणतात की आज मानवी समाजात यज्ञतत्व पाळण्यात येत नाही, म्हणून मानवी समाज दुःखी आहे. काही वर्ग दुसऱ्यासाठी सारखे झिजत आहेत. परंतु त्यांची झीज भरून काढण्यासाठी चिपाड होत आहेत. भांडवलदार झिजून मजुरांसाठी चिपाड होत नाही. तो सारखा लढूच होत आहे. त्याच्या मोटारी वाढत आहेत. त्याची चैन वाढतच आहे. मजूर सुखी व्हावेत म्हणून त्याची चैन काही कमी होत नाही. त्यासाठी साने गुरुजी सांगतात की, मजुरांनी म्हणावयाचे “शेठजी तुमच्यासाठी आम्ही यंत्राजवळ झिजतो, सारी संपत्ती तुमच्या हातात देतो, घ्या.” तर शेठजींनी म्हणावयाचे “बंधुनो! ही सारी संपत्ती पुन्हा तुमच्यासाठी मी देऊ टाकतो, घ्या.”

अशा रितीनेच समाजात आनंद निर्माण होईल. समाजात समता राहील. साने गुरुजी प्रतिपादन करतात की, धर्ममय अर्थशास्त्राचे महत्व वरील वृष्टीने आहे. सर्व समाजातील

शक्तीचे नीट धारण होईल, नीट पोषण होईल, अशा स्वरूपाचे अर्थशास्त्र पाहिजे म्हणून जगत जोपर्यंत धर्ममय अर्थशास्त्र येत नाही, सर्वोदय करणारे, मानवास साजेसे अर्थशास्त्र येत नाही, तोपर्यंत जगत खेरे स्वातंत्र्य नाही.^{१०}

समाजवाद -

साने गुरुजींचे समाजवाद आणल्याशिवाय तरणोपाय नाही असे प्रतिपादन आहे. समाजवाद एक जीवननिष्ठा आहे असे ते म्हणतात. सर्वांना घरदार, पोटभर अन्न, अंगभर कपडा, स्वस्त शिक्षण, विकासाची संधी यासाठी समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाही. अहिंसेने, लोकांच्या मान्यतेने आणलेला समाजवाद व गांधीवाद यात काही फरक नाही. समाजवाद हे एक परकीय तत्वज्ञान आहे म्हणून ते घ्यायला नको असे म्हणणे आत्मघातकीपणाचे आहे. जीवनातील कोणताही विचार कोठेही उत्पन्न झाला तरी आपलाच आहे असे गुरुजी सांगतात.

भांडवलशाही, जमीनदारी आता दूर व्हायलाच हवी. तसेच सामाजिक क्रांतीचीही गरज आहे असे साने गुरुजी प्रतिपादन करतात. या समाजवादी ध्येयासाठी युवकशक्ती संघटीत झाली तर उज्ज्वल भविष्य दूर नाही. ते पुढे म्हणतात की, काँग्रेस पूऱ्यांपतींची झाली आहे. कम्युनिष्ट आततायी मार्गाने जात आहेत व सरकारला नागरीक स्वातंत्र्य राखायला कारण देत आहेत. समाजवाद हा आजचा युगधर्म आहे. भारतात जमीनदारी नष्ट करण्याची थातुरमातुर बिले केली जात आहेत. अशाने कोट्यावधी किसान शांत बसणार नाहीत. देशासमोर चलनवाढ आणि महागाईचा गंभीर प्रश्न आहे. अधिक भांडवल न गुंतवणे, उत्पादन वाढवायचे नाही, सरकारला सतावणे, जनतेला छळणे अशी हिंदी भांडवलशाहीची दृष्ट निती आहे असे नमूद करून साने गुरुजी म्हणतात की, कामगारांची शक्ती असंघटित आहे हे ओळखूनच सरकार मालकधार्जिणे धोरण राबवित आहे.

साने गुरुजी सवाल करतात की, देशासाठी सतत गरीबांनीच उपाशी रहायचे का? त्याग त्यांनीच करावा का? मुस्कटदाबीने संप हाणून पाडले जातात. सरकार बेफिकीर असल्यामुळे संपावर जाण्याशिवाय कामगारांना तरणोपाय रहात नाही. आज आपल्या देशात मोठारी व इतर चैनीची वस्तू आयात होतात. मग बचत कशी होणार? आवश्यक नसलेल्या वस्तू बाजारी येता कामा नयेत. आण्णासाहेब सहस्रबृृद्धे यांनी लिहिले की, देशी गिरण्यांचा कपडा निर्यातींसाठी ठेवा, देशाला सारा कपडा हातमागावरवचा द्या. हातमागाला खेडयापाडयातून सूत पुरवा. जर सारी सरकारी चक्रे या दिशेने फिरली तर कोट्यावधी रुपयांचे उत्पादन वाढले असते. निर्यात झाली असती. पण गांधीजींचे नाव जपणारे चरख्याला काही वर येऊ देत नाहीत.

लाखो खेडयातून उत्पादन वाढविण्याविषयी योजना नाही. लुटारु भांडवलवाल्यांचे, देशद्रोही पूंजीपतींचे पाय चाटीत आणि त्यांच्या संयमी नेत्यांची टिंगल करीत मात्र आपण बसलो आहोत अशी खंत साने गुरुजी व्यक्त करतात. त्यांच्या मते, खादीचे प्रचंड सामर्थ्य लोकांच्या लक्षात आणले पाहिजे. कामगारांना उगीच दुखवता कामा नये. मालकाधर्जीने न बनता समाजवादाकडे झापाट्याने गेले पाहिजे. चलनवाढ थांबविण्यासाठी जमीनदारी राहिली पाहिजे असे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे. गरीब जनतेच्या दुःखाशी एकरूप राहिलो तरच सरे उपाय दिसतील असे सांगून गुरुजी पुढे म्हणतात की, स्वराज्यानंतर गंभीर प्रश्न उभे राहणार आहेत. निर्वासीतांचा प्रश्न, काशमीर युध्द ही संकटे आहेत. संस्थानाचा प्रश्न सुटला असला तरी त्याविषयी प्रगतीशील धोरण आखले पाहिजे. जमीनदारी आपण झापाट्याने नष्ट करायला पाहिजे. त्यासाठी प्रतिभासंपन्न उज्ज्वल धोरण आखले पाहिजे. बंगालमध्ये कम्युनिष्ट लाटा उसळत आहेत. जर तुमचे धोरण प्रतिभाहीन, भांडवलशाहीला गोंजारणारे असेल तर त्या लाटा इतर प्रांतात यायला वेळ लागणार नाही असा इशाराही साने गुरुजी देतात. ते पुढे

म्हणतात की, थोरामोठयांनी बंगालमध्ये जाऊन तेथील लोकांना विचारले पाहिजे की तुम्हाला रक्तपात नको असेल तर तेथे निवडणूकीने सरकार आणले पाहिजे. रक्तपातातून हुकूमशाहीशिवाय काही येणार नाही. भारताचे भवितव्याची चिंता वाटते. हा महान देश हजारो वर्षे जगला परंतु धैर्यने सहानुभूतीने पावले टाकली तरच अशा आहे.

साने गुरुजी म्हणतात की, देशाला स्वच्छ विचारांची गरज आहे. पूर्वाची काँग्रेस आज राहिली नाही. काँग्रेस म्हणजे भांडवलशाही धोरण राबवू पाहणारी एक पार्टी आहे. चले जावच्या ठरावात स्वराज्य हे शेतात राबणारा आणि कारखान्यात काम करणाऱ्यांसाठी आणायचे. पण राबणाऱ्यांना थोडीदेखील शेती मिळाली नाही. खच्या शेतकऱ्याला कमी धान्य पिकावे अशी इच्छा नसते. परंतु त्याला सान्याच वस्तू महाग होतात याचे भय म्हणून तो कपाशी, तंबाखू अशी पिके घेतो. त्यासाठी वस्तू स्वस्त करण्याची गरज आहे. कारखाने भांडवलदारांऐवजी सरकारच्या मालकीचे केले पाहिजेत. साने गुरुजी म्हणतात की, दरवर्षी जो नफा मिळेल तो पुन्हा नवीन उत्पादनात घातला पाहिजे. काळा नफा बाहेर काढला पाहिजे. संस्थानिकांजवळची पूऱ्यांजी उद्योगधंद्यात घातली पाहिजे तरच बेकारी कमी होईल, उत्पादन वाढेल व महागाई कमी होईल.

समाजवादी पक्षाला सहानुभूती द्या. तोच खरा नवधर्म आहे. पाश्चात्य यंत्रे हवीत तर समाजवादही स्वीकारला पाहिजे. विषमता म्हणजे संस्कृती आहे. समाजवाद प्रत्यक्षात आणणे हीच खरी संस्कृती आहे असे नमूद करून साने गुरुजी म्हणतात की, मी समाजवादी पक्षाचा सभासद नाही. परंतु माझी सहानुभूती त्या पक्षाला आहे. समाजवादी राजवट आली तर भांडवलदार वर्गाची संपत्ती राष्ट्राच्या मालकीची करण्यात येईल. आर्थिक समता येईल, मोठमोठे कारखाने राष्ट्राच्या मालकीची होतील. साने गुरुजी समाजवादी तत्त्वज्ञानाकडे केवळ राजकीय दृष्टीने पहात नाहीत तर अखिल मानवतेच्या दृष्टीने पाहतात. ते म्हणतात की,

अद्वैत कृतीत आणणे म्हणजे समाजवाद होय. विषमता म्हणजे धर्म आहे. समता म्हणजे खरा धर्म. समाजवाद आणणे म्हणजेच धर्म आणणे, सर्वांना संधी देणे होय.^{११}

साने गुरुजी हे आचार्य जावडेकर किंवा अशोक मेहता यांच्यासारखे विचारवंत नव्हते. पण ते लोकशाही समाजवादाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी आपल्या विविध वाड.मय प्रकारातून लोकशाही समाजवादाचे विचार मांडले. त्या विचारांचा आशय लोकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या ‘सोन्या मारुती’ या काढंबरीत त्यांनी समाजवादाचा व साम्यवादाचा पुरस्कार केला.

संदर्भ

१. मंगळवेढेकर राजा, ‘साने गुरुजींची जीवनगाथा’, पृ. ६३.
२. उपरोक्त, पृ. १५८, १६४, १७१, १७२, १७३.
३. उपरोक्त, पृ. १७६, १७७, १७८, १८९.
४. उपरोक्त, पृ. २२९, २३०, २३१, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७.
५. उपरोक्त, पृ. २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २५०, २५१, २५२, २५३, २५६, २५७.
६. उपरोक्त, पृ. २६७, २६८, २७०, २८७, २८८, २९०, २९४, २९५.
७. उपरोक्त, पृ. २९६, ३०२, ३०३, ३०८, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३२३, ३६०, ३६४.
८. ‘साधना’ साने गुरुजी जन्मशताब्दी विशेषांक, साधना प्रकाशन, पुणे, पृ. ३१, ३२, ३३.
९. जाधव रा. ग., ‘निवडक साने गुरुजी’, जन्मशताब्दी आवृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ. ४५९, ४६०, ४६१, ४६२.
१०. उपरोक्त, पृ. ४६३, ४६४, ४६७.
११. उपरोक्त, पृ. ५२६ ते ५३४.